

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐՏԱԿ ՄՈՎՄԻՍՅԱՆ

ԾՈՓՔԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԳԱՀԱՑԱՆԿԸ (Մաս Բ)*

Ք.ա. IV-III դարերում Ծոփքի կամ Ծոփք-Կոմմագենեի միացյալ թագավորության գոյության խնդիրը¹: Ինչպես արդեն նշվեց, մի շարք հեղինակներ Ծոփքի թագավորության սկզբնավորումը թվագրում են Ք.ա. IV դարով՝ այն կապելով Գավգամելայի ճակատամարտից հետո Հայաստանի անկախացման հետ: Ուստի նախ կանգ առնենք Ք.ա. IV դարում Ծոփքի կամ Ծոփք-Կոմմագենեի միացյալ թագավորության գոյության հնարավորության խնդրին:

Անհրաժեշտ է արձանագրել, որ Ք.ա. IV դարում որևէ հիշատակություն չկա Ծոփքի կամ Ծոփք-Կոմմագենեի միացյալ թագավորության գոյության մասին, ավելին՝ որևէ առիթով այդ երկրամասերն ընդհանրապես չեն հիշատակվում: Գավգամելայի ճակատամարտի առնչությամբ հիշատակվում են հայկական երկու երկրամասերի՝ Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի գորքերը՝ համապատասխանաբար Օրոնտես-Երվանդ Գ-ի ու Միթրաուստեսի (Միհրվահիշտ) առաջնորդությամբ²: Նրանք որոշ ժամանակ անց անկախ հռչակեցին երկու հայկական պետություններ՝ Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի թագավորությունները³:

* Առաջին մասը տպագրվել է նախորդ համարում:

¹ Այս խնդրի մասին արդեն հրատարակված մեր դիտարկումները տե՛ս **Մովսիսյան Ա.**, Դիտարկումներ Հայաստանի Ք.ա. V-III դարերի պատմության շուրջ // «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. XXIX, Երևան, 2014, էջ 90-95, **Մովսիսյան Ա., Կարապետյան Լ.**, նշվ. աշխ., էջ 14-18:

² Իստսի և Գավգամելայի ճակատամարտերին հայերի մասնակցության մասին տե՛ս **Քվինտուս Կուրտիուս Ռուֆուս**, Ալեքսանդր Մակեդոնացու պատմությունը, գիրք III, II, 4-6, XII, 10, 12-13, գիրք IV, XVI, 1-6, **Արրիանոս Փլավիոս**, Ալեքսանդրի արշավանքը, գիրք III, III, 5-6, XI, 7, **Օհանյան Մ.**, Ալեքսանդր Մակեդոնացու արևելյան արշավանքը և Հայաստանը, Երևան, 2003, էջ 21-62:

³ Երվանդ Գ-ն «Արոանդես» անվանաձևով հիշատակվում է նաև Կոմմագենեի Նեմրուք լեռան սրբավայրում և, ի տարբերություն Երվանդ Բ-ի, կրում է «արքա» տիտղոսը (**Hümann K., Puschtein O.**, նշվ. աշխ., էջ 286, 307, **Тирация Г.**, նշվ. աշխ., էջ 70-73, **Տիրացյան Գ.**, Երվանդունիները Հայաստանում // «Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների», 1958, թիվ 6, էջ 65-67, **Toumanoff C.**, նշվ. աշխ., էջ 279-280):

Գավգամելայի ճակատամարտից հետո Հայաստանին վերաբերող հաջորդ հիշատակությունը պահպանվել է Ստրաբոնի մոտ, ըստ որի՝ այդ ճակատամարտից որոշ ժամանակ անց Ալեքսանդրի զորաբանակներից մեկը Մենոն զորավարի գլխավորությամբ ուղարկվեց գրավելու Բարձր Հայքի ոսկու հանքերի շրջանը, սակայն հայերը ոչնչացրեցին նրա բանակը¹:

Ք.ա. IV դարի վերաբերյալ հաջորդ վկայությունը պահպանել է Դիոդորոս Միկիլիացին (Միցիլիացին), ըստ որի՝ Ալեքսանդրի ժառանգորդների (*դիադոքոսներ*) պատերազմների ժամանակ Եվմենեսը, իբրև հաղթաթուղթ իր մրցակիցների նկատմամբ, վկայակոչել է Օրոնտեսի նամակը, «որը տիրում էր Արմենիայի սատրապությանը»²: Տեղեկությունը վերաբերում է Մեծ Հայքի արքա Երվանդ Գ-ին և թվագրվում է Ք.ա. 317 թվականով: Դիոդորոս Միկիլիացու «Պատմական գրադարան» երկի էջերում պահպանվել է այդ ժամանակաշրջանին վերաբերող մեկ այլ ուշագրավ հաղորդում ևս, ըստ որի՝ մակեդոնացիների կողմից գահընկեց արված Կապադոկիայի արքա Արիարաթեսը կարողացել է վերականգնվել հայրական գահին՝ շնորհիվ Մեծ Հայքի արքա Արդատեսի տրամադրած զորքերի³: Դա տեղի է ունեցել Ք.ա. 301 թվականին⁴:

Ինչպես տեսնում ենք, Հայաստանի՝ Ք.ա. IV դարի պատմության մասին պահպանված վկայությունները վերաբերում են Մեծ Հայքին և Փոքր Հայքին: Հետևաբար, Ծոփքի կամ Ծոփք-Կոմմագենեի միացյալ թագավորության պատմությունը Ք.ա. IV դարից սկսելը որևէ կերպ չի կարող հիմնավոր լինել:

Այժմ անդրադառնանք Ք.ա. III դարում Ծոփքի կամ Ծոփք-Կոմմագենեի միացյալ թագավորության գոյության խնդրին, որից հետո մեկ առ մեկ կքննարկենք սկզբնաղբյուրներում վկայված և ուսումնասիրություններում քննարկված բոլոր արքաների մասին տեղեկությունները:

Այստեղ նույնպես պետք է արձանագրել, որ այս հարյուրամյակում ևս որևէ սկզբնաղբյուրում չի հիշատակվում Ծոփքի կամ Ծոփք-Կոմմագենեի միացյալ թագավորությունը: Ինչպես արդեն նշել ենք, Ծոփք-Կոմմագենեի միացյալ թագավորության գաղափարը հայագիտության մեջ հայտնվել է միայն XX դարի կեսին՝ շնորհիվ Գ. Տիրացյանի: Այն ընդունվել ու

¹ Ստրաբոն, XI, 14, 9, Մանանդյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 95-97, Օհանյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 74-75:

² Դիոդորոս Միկիլիացի, գիրք XIX, գլ. XXIII, 1-3:

³ Տե՛ս Դիոդորոս Միկիլիացի, գիրք XXXI, գլ. XIX, 4-5: Հմմտ. Ադոնց Ն., նշվ. աշխ., էջ 441, Մանանդյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 100-103:

⁴ Իրադարձության թվականի հարցի քննարկումը տե՛ս Ադոնց Ն., նշվ. աշխ., էջ 435-441, Մանանդյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 97-103: Քննարկման առարկա է եղել նաև հարցը՝ արդյո՞ք «Արդատեսը» ճշգրիտ արքայանունն է, թե դա «Արտավազդ» կամ «Արտանդես» (այսինքն՝ «Երվանդ») անվան աղճատված ձևն է: Եթե ճիշտ է վերջին ենթադրությունը, մեծ հավանակա- նությամբ կարելի է ընդունել, որ նա Մեծ Հայքի անկախության հիմնադիր Երվանդ Գ-ն է և թագավորել է Ք.ա. 331 թվականից մինչև Ք.ա. IV դարի վերջը կամ III դարի սկիզբը:

ամրապնդվել է խորհրդահայ պատմաբանների միջավայրում (Գ. Սարգսյան, Բ. Հարությունյան և այլք): Սակայն դա եղել է տեսական մոտեցում՝ նպատակ ունենալով վերականգնել սկզբնաղբյուրների տեղեկությունների սակավությունից առաջացած բացը: Ասվածը հիմնավորելու համար համառոտակի հիշատակենք այն բոլոր փաստերը, որոնք պահպանվել են սկզբնաղբյուրներում Հայաստանի Ք.ա. III դարի պատմության վերաբերյալ:

Արդոատեսի մասին Դիոդորոս Սիկիլիացու տեղեկությունից հետո ժամանակագրորեն հաջորդ վկայությունը վերաբերում է Ք.ա. 255 թվականին, երբ, ըստ Մենոն Ներակլեացու, Բյութանիայի Նիկոմեդես արքայի որդի Զիելասը (Զիաելասը) նախ ապաստան է գտնում «հայոց արքայի» մոտ, ապա արտաքին ուժերի օգնությամբ վերականգնում է թագավորությունը¹: Հայոց արքայի անունը, դժբախտաբար, սկզբնաղբյուրում չի նշվում, սակայն հասկանալի է, որ զգալի հեռավորության վրա գտնվող, ոչ սահմանակից երկրի ներքին գործերին կարող էր միջամտել միայն լուրջ ուժ և տարածաշրջանային հեղինակություն ունեցող պետությունը, որի համար առավել հավանական թեկնածուն, իհարկե, Մեծ Հայքն է: Ենթադրվել է, որ հայոց այդ արքան կարող էր լինել Սամոս (Շամ) Երվանդունին, քանի որ վերջինիս իշխանության շրջանը կարող է համապատասխանել հիշյալ դեպքերի ժամանակին:

Ինչ է մեզ հայտնի Սամոս (Շամ) արքայի մասին:

Հայաստանի Ք.ա. III դարի պատմության վերականգնմանը մեծապես օգնում են Կոմմագենեի Նեմրոթ լեռան սրբավայրի արձանագրությունները, որոնք թողել է Երվանդական արքայատան շառավիղ Անտիոքոս Ա Կոմմագենացին: Հայրական գծով նրա նախնիների շարքում հիշատակվում են Արոանդես-Երվանդ Բ-ն, որին Քսենոփոնը հիշատակում է Ք.ա. 401 թ.՝ որպես ամբողջ Հայաստանի սատրապ-կառավարիչ, Արոանդես-Երվանդ Գ արքան (որը Գավգամելայի ճակատամարտից հետո հոչակեց Մեծ Հայքի անկախ թագավորությունը), ապա հաջորդում է մի գահակալ, որի անունից պահպանվել է «...անես» վերջավորությունը, որից հետո վկայված են Սամոս (Շամ) և Արսամես (Արշամ) արքաները²:

Սամոս (Շամ) արքան որևէ պատմիչի երկում չի հիշատակվում: Փաստը, որ Կոմմագենեի Սամոսատ քաղաքը հիշատակվում է դեռևս Ք.ա. 245 թ., թույլ է տվել ուսումնասիրողներին եզրակացնելու, որ այդ քաղաքի հիմնադիրը (որի համար Սամոսից բացի այլ թեկնածու չկա) գահակալել է մինչ

¹ Ст' у Мемнон, О Геракле (пер. В. П. Дзагуровой) // «Вестник древней истории», 1951, № 1, с. 298-299. Հմմտ. Ադոնց Ն., նշվ. աշխ., էջ 442, Տիրացյան Գ. Ա., Հայաստանը մ. թ. ա. III դարում, էջ 512, Սանանդյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 111, Габелко О. Л., История Вифинского царства, СПб., 2005, с. 198-200:

² Ст' у Hümann K., Puschtein O., նշվ. աշխ., էջ 286, 308-309, Тирация Г., նշվ. աշխ., էջ 71-74, Toumanoff С., նշվ. աշխ., էջ 280-283:

այդ՝ Ք.ա. մոտ 270/260-240-ական թվականներին¹:

Այսքան են Սամոս (Շամ) արքայի մասին եղած փաստերը: Ակնհայտ է, որ չկա որևէ փաստարկ, ինչի հիմամբ կարելի է այս արքային համարել Շոփքի կամ Շոփք-Կոմմագենեի միացյալ թագավորության հիմնադիր կամ այդ երկրամաս(եր)ը Մեծ Հայքից անջատող: Փաստերի տրամաբանությունը հուշում է, որ նա պետք է լիներ Մեծ Հայքի արքա, քանի որ նրա նախորդներ Երվանդ Բ-ն ամբողջ Հայաստանի սատրապն էր, Երվանդ Գ-ն՝ Մեծ Հայքի արքան, իսկ նրա հաջորդ Արշամը, ինչպես կտեսնենք ստորև, ունեցել է նույնպիսի կարգավիճակ:

Ք.ա. III դարում իշխած հայ գահակալների մեջ ամենահարուստ տեղեկություններն ունենք Արսամես (Արշամ) արքայի մասին: Դրանք արքայի հատած դրամներն են և նրա մասին մատենագրական ու վիմագիր վկայությունները:

Արշամ (Արսամես) արքայից մեզ հասած բոլոր դրամները հունագիր են և կրում են «Արսամես արքայի» մակագրությունը², ինչից հնարավոր չէ պարզել, թե նա որ պետության արքան էր:

Արշամ արքայի մասին վիմագիր վկայությունները մեզ են հասել Կոմմագենեի արքա Անտիոքոս Ա-ից, որը, Արշամին իր հայրական նախնիների ցանկում հիշատակելուց բացի, տեղեկացնում է, որ նա է հիմնել Արսամես անվամբ երկու քաղաք Եփրատ և Նիմֆայոս գետերի վրա³: Թեպետ Շոփքի Արշամաշատ քաղաքի հիմնադրման մասին մեզ որևէ արձանագրություն կամ մատենագրական վկայություն չի հասել, ուսումնասիրողները հակված են այդ քաղաքի հիմնադրումը ևս վերագրել Արշամ արքային⁴:

¹ Տե՛ս օրինակ՝ **Toumanoff C.**, նշվ. աշխ., էջ 280-281, ՀԺՊ, հ. I, էջ 512, **Սուրբաֆյան Կ. Ա., Վան Լով Է.**, նշվ. աշխ., էջ 24 և այլն): Վաղ բյուզանդական աղբյուրներում Շոփքում հիշատակվում է Սամոկերտ բնակավայրը, որը ևս, հավանաբար, հիմնել է Սամոսը Ք.ա. III դարում: Մեզ են հասել «Սամոս» անունը կրող արքայական դրամներ, սակայն ուսումնասիրողների շրջանում կա բանավեճ, դրանք պետք է համարել Ք.ա. III դարում իշխած արքայինը, թե՛ Ք.ա. II դարի երկրորդ կեսին հիշվող Սամոս Բ Թեոսեֆեսիինը (տե՛ս **Bedoukian P. Z.**, նշվ. աշխ., էջ 9-10, 22-23, 32, աղ. I, 1, **Nersessian Y. T.**, նշվ. աշխ., էջ 47-48, աղ. I, 1, **Kovacs F. L.**, նշվ. աշխ., էջ 1, 39, **Վարդանյան Ռ.**, նշվ. աշխ., էջ 33):

² Տե՛ս **Bedoukian P. Z.**, նշվ. աշխ., էջ 10-12, 23-24, 32-33, աղ. I, 2-8, **Nersessian Y. T.**, նշվ. աշխ., էջ 48-50, աղ. I, 2-4, 6-9, **Kovacs F. L.**, նշվ. աշխ., էջ 1-2, աղ. I, 1-10, **Վարդանյան Ռ.**, նշվ. աշխ., էջ 33-34: Ելնելով դրամների տարատեսակությունից՝ դրամագետներն առաջարկում են Ք.ա. 240-230 թթ. տեսնել Արշամ անունով երկու գահակալների, ինչը, սակայն, չի հաստատվում մատենագրական տվյալներով: Ե. Ներսիսյանն առաջարկում է ենթադրյալ Արսամես Ա-ի և Արսամես Բ-ի միջև տեղադրել Քարասպեսին (**Nersessian Y. T.**, նշվ. աշխ., էջ 48-49):

³ Տե՛ս **Dorner F. K., Goell Th.**, Arsameia am Nymphaios. Die Ausgrabungen im Hierothesion der Mithradates Kallinikos, Berlin, 1963, S. 40, **Օծյոս Բ. Բ.**, նշվ. աշխ., էջ 234-251:

⁴ Տե՛ս օրինակ՝ **Սարգսյան Գ. Խ.**, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Սովսես Խորենացին, էջ 124, **Տիրացյան Գ. Ա.**, Հայաստանը մ. թ. ա. III դարում, էջ 512, **Հակոբյան Թ.Խ.**, Պատմական Հայաստանի քաղաքները, Երևան, 1987, էջ 71-73:

Արշամի մասին միակ և բացառիկ մատենագրական տեղեկություն է մեզ հասցրել Պոլիենոսը ռազմական խորամանկությունների մասին պատմող «Ստրատեգեմներ» աշխատության էջերում¹: Նրա չափազանց արժեքավոր վկայությունից տեղեկանում ենք, որ Ք.ա. 220-ական թթ. սկզբին Արշամ արքան ապաստան է տվել Մելնկյան տիրակալ Մելնկոս Բ Կալլինիկոսի դեմ ապստամբած նրա եղբորը՝ Անտիոքոս Հիերաքսին: Վերջինս իշխում էր Փոքր Ասիայի սելևկյան տիրույթներին և ձգտում էր գահընկեց անելով եղբորը՝ տիրելու ամբողջ Մելնկյան աշխարհակալությանը: Անհաջողություն կրելով Միջագետքում և հետապնդվելով Մելնկոս Բ-ի երկու զորավարների մեծաթիվ ուժերի կողմից՝ նա մտնում է Հայաստան, որտեղ նրան ապաստան է տալիս Արշամ արքան:

Հասկանալիորեն, Արշամը պետք է լիներ այնքան հզոր գահակալ, որ կարողանար ապաստան տալ Մելնկյան տիրակալի գլխավոր թշնամուն: Այս փաստը վկայում է հոգուտ Արշամի Մեծ Հայքի թագավորը լինելու, քանի որ ո՛չ Շոփքը, ո՛չ Կոմմագենեն ի վիճակի չէին լինի նման ուժի դիմակայել (մանավանդ որ իբրև թագավորություններ դրանք Ք.ա. III դարում չեն էլ հիշատակվում): Անտիոքոս Հիերաքսին աջակցած պետության համար Փոքր Հայքի թեկնածությունը ևս անհավանական է, քանի որ ապստամբ արքայազնի բանակը Միջագետքից անմիջապես մտել է Արշամ արքայի տարածք, իսկ Փոքր Հայքը Միջագետքի հետ չուներ ընդհանուր սահման: Հետևաբար, Արշամը կարող էր լինել միայն Մեծ Հայքի թագավորը:

Արձանագրենք, որ Սամոս (Շամ) և Արշամ (Արսամես) արքաների մասին սկզբնաղբյուրներում պահպանված տեղեկություններից և ոչ մեկը հիմք չի կարող լինել ենթադրելու, որ գոյություն է ունեցել Շոփք-Կոմմագենեի միացյալ թագավորություն: Եթե նրանք ստրատեգիական նկատառումներով ուշադրություն են դարձրել Հայաստանի հատկապես հարավարևմտյան շրջանների ամրապնդմանը և այնտեղ կառուցել են մի քանի ամրոց, ապա դա չի կարող նշանակել, որ նրանց իշխանությունը տարածվել է միայն այդ տարածքում²: Ի վերջո, թե՛ Սոֆենե-Շոփքը, թե՛ Կոմմագենեն հրաշալի հայտնի էին հունահռոմեական պատմագրության ներկայացուցիչներին, և հարկ եղած դեպքում նրանք Ք.ա. III դարի իրադարձությունները հիշատակելիս կնշեին այդ երկրանունները, ինչպես դա անում են հետագա դարերի դեպքերի առնչությամբ:

¹ Պոլիենոս, գիրք IV, գլ. 17, Մանանդյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 111-113, 115-116, Էլչիրեկյան Ժ. Գ., նշվ. աշխ., էջ 42: Տե՛ս մ. թ. ա. III դարում, էջ 512-513:

² Նման տրամաբանությամբ առաջնորդվելով՝ պետք է եզրակացնեինք, որ Տիգրան Երվանդյանի իշխանությունը տարածվել է միայն Արցախի վրա, քանի որ այնտեղ է գտնվել նրա հիմնած միակ Տիգրանակերտը (Մովսես Խորենացի, գիրք Ա, գլ. Լ), իսկ Երվանդ Դ-ի իշխանությունը՝ միայն Արաքս և Ախուրյան գետերի միախառնման վայրում, քանի որ այդ շրջանում են կառուցվել նրա հիմնած երեք քաղաքները՝ Երվանդաշատը, Բագարանը և Երվանդակերտը (Մովսես Խորենացի, գիրք Բ, գլ. ԺԲ, Խ, ԽԲ):

Մի շարք ուսումնասիրողներ Ք.ա. 220-201 թթ. միջակայքում են թվագրում Քսերքսես արքային, որին Ծոփք-Կոմմագենեի միացյալ թագավորության կողմնակիցները համարել են այդ պետության պառակտումից հետո Ծոփքի առանձին թագավորության հիմնադիրը: Ինչպես նշվեց, Ք.ա. III դ. Մեծ Հայքից անջատված Ծոփքի-Կոմմագենեի թագավորության մասին տեսությունը չունի որևէ աղբյուրագիտական հիմնավորում: Չկա նաև որևէ փաստ, ըստ որի՝ Քսերքսես արքան եղել է Ծոփքի թագավորության հիմնադիրը (ոչ Ք.ա. III դարում, ոչ էլ որևէ այլ ժամանակ): Իսկ հայագիտության մեջ տարածում գտած տեսակետը, թե Ծոփքում իշխող Քսերքսես արքան դավադրաբար սպանվել է Ք.ա. 201 թ., հիմնված է թյուրիմացության վրա: Ծոփքի արքա Քսերքսեսը թագավորել է ոչ թե Ք.ա. III, այլ II դարում և եղել է ոչ թե Անտիոքոս Գ-ի, այլ Անտիոքոս Դ-ի ժամանակակիցը, ամուսնացել է վերջինիս քույր Անտիոքիսի հետ և դարձել նրանց համատեղ դավադրության զոհը Ք.ա. 164 թվին¹:

Ըստ Պոլիբիոսի՝ Քսերքսեսի հայրը ևս եղել է թագավոր և հրաժարվել է Մելևկյաններին հարկեր վճարելուց²: Այս տեղեկության լույսի ներքո ևս քիչ հավանական է Քսերքսեսին Արշամի որդի համարելը, քանի որ Արշամը ոչ միայն ենթակա և հարկատու չի եղել Մելևկյան տերությանը, այլև հակադրվել է վերջինիս և ապաստան տվել Մելևկոս Բ-ի ռիսերիմ թշնամուն՝ Անտիոքոս Հիերաքսին: Պոլիբիոսի հաղորդած տեղեկությունը լիովին համապատասխանում է Ք.ա. 160-ական թթ. Ծոփքում իշխող Քսերքսես արքային, որի նախորդ Ջարեհը իրոք եղել է Մելևկյան տերության ենթակա՝ ստրատեգոս, վճարել է հարկեր, ապա անկախանալով հրաժարվել հարկեր վճարելուց:

¹ Մանրամասն տե՛ս **Ադոնց Ն.**, նշվ. աշխ., էջ 446-453: Այս փաստի վրա ուշադրություն է հրավիրվել դեռևս XIX դարում (**Langlois V.**, նշվ. աշխ., 1869, էջ 6-19, **Babelon E.**, նշվ. աշխ., էջ CXCIV-CXCVII): Այն, որ Անտիոքիսը Անտիոքոս Գ Մեծի դուստրն էր և Անտիոքոս Դ-ի քույրը, պարզորոշ վկայում է Դիոդորոս Սիկիլիացին (**Դիոդորոս Սիկիլիացի**, գիրք XXXI, գլ. XIX, 7):

² «Քսերքսեսի թագավորության ժամանակ Արմուսատա քաղաքում, որը գտնվում է այսպես կոչված Գեղեցիկ դաշտում, Եփրատի և Տիգրիսի միջև, Անտիոքոս թագավորը քաղաքը պաշարելով վերցնելու մտադրությամբ՝ բանակել էր նրա մոտ: Տեսնելով (Անտիոքոս) թագավորի պատրաստությունները, Քսերքսեսը նախ փորձեց փախուստի միջոցով փրկվել, բայց քիչ ժամանակ անց նա զղջաց, վախենալով, որ մայրաքաղաքը թշնամու ձեռքն ընկնելու դեպքում ինքը կարող է կորցնել ամբողջ թագավորությունը: Ուստի դեսպաններ ուղարկելով Անտիոքոսի մոտ, հայտնեց, որ ցանկանում է բանակցություն սկսել նրա հետ: Անտիոքոսի հավատարիմ ընկերները խորհուրդ չէին տալիս թագավորին ձեռքից բաց թողնել պատանուն, այլ համոզում էին, որ քաղաքը գրավելով՝ իշխանությունը հանձնի Միհրդատին, որը նրա քրոջ որդին էր: Բայց թագավորը չլսեց նրանցից ոչ մեկին, իր մոտ հրավիրեց պատանուն, հաշտվեց նրա հետ և նույնիսկ զիջեց նրան հարկի մեծագույն մասը, որը պարտավոր էր իրեն վճարել (Քսերքսեսի) հայրը: Այնուհետև, ստանալով Քսերքսեսից 300 տաղանդ և հազար ձի ու հազար ջորի լծասարքով, նա վերադարձրեց նրան ամբողջ իշխանությունը և նրան ամուսնացրեց իր Անտիոքիս քրոջ հետ: Այսպիսով, Անտիոքոսն իր արքայական վեհանձնությամբ, որ ցուցաբերել էր ներկա դեպքում, ձեռք բերեց երկրի բնակիչների բարեկամությունն ու երախտիքը» (**Պոլիբիոս**, VIII, 25, 1-5):

Ինչպես տեսնում ենք, սկզբնաղբյուրները միանշանակ վկայում են, որ Ք.ա. III դարում Մեծ Հայքից չեն անջատվել ո՛չ Ծոփքը, ո՛չ Կոմմագենեն, ո՛չ էլ դրանք միասին՝ իբրև մեկ պետություն: Մեծ Հայքը բաժանվել է միայն Երվանդ Դ-ի զոհվելուց հետո, երբ Ք.ա. 201 թ. անկում ապրեց Հայկազունի-Երվանդականների թագավորությունը Մեծ Հայքում: Այդ մասին պարզորոշ վկայում է Ստրաբոնը՝ նշելով, որ Հայաստանը (իմա՝ Մեծ Հայքը) բաժանվել է Անտիոքոս Գ Մեծի ստրատեգոսներ Արտաշեսի և Ջարեհի միջև. «Հայաստանի վերջին իշխողն էր Օրոնտեսը... Այնուհետև Արտաքսիասը և Ջարիադրեսը՝ Անտիոքոս Մեծի գորավարները, երկիրը բաժանեցին երկու մասի: Նրանք կառավարում էին արքայի իշխանության ներքո»¹:

Սելևկյանների տիրապետությունը, բարեբախտաբար, շատ կարճ տևեց: Մագնեսիայի ճամատամարտից (Ք.ա. 190 թ. դեկտեմբեր) հետո Արտաշեսն ու Ջարեհը դաշնակցեցին Սելևկյաններին պարտության մատնած Հռոմի հետ և հռչակեցին երկու հայկական անկախ թագավորություններ՝ Մեծ Հայքի և Ծոփքի: Վերջինս գոյություն ունեցավ շուրջ մեկ դար՝ Ք.ա. 94 թ. Տիգրան Բ Մեծի կողմից նվաճվելով և վերամիավորվելով Մեծ Հայքին:

Ճշգրտումներ Ծոփքի թագավորության գահակալների ցանկում: Այժմ Ծոփքի թագավորության գահացանկի լիակատար ճշգրտման նպատակով քննարկենք գիտական գրականության մեջ որպես Ծոփքի արքաներ ներկայացված բոլոր գահակալներին: Նրանցից դուրս թողնելով լիովին անհավանական թեկնածուներին (որոնց մասին արդեն նշվեց)՝ ստանում ենք գահակալների հետևյալ ցանկը՝ Սամոս (Շամ), Արշամ (Արսամես), Արդիսարես, Քսերքսես, Արտաբանոս, Ջարեհ, Մեիրուժան (Միթրոբուզանես), Արկաթիո/աս, Մորֆիլիգ, Արտանես, Տիգրան Կրտսեր և Սոհեմոս:

Սամոս (Շամ) – Ինչպես նշվեց, եղել է ամբողջ Մեծ Հայքի արքան, կապ չունի Ծոփքի արքայացանկի հետ:

Արշամ (Արսամես) – Նույնպես եղել է ամբողջ Մեծ Հայքի արքան և կապ չունի Ծոփքի գահացանկի հետ:

Քարասպես – Դեռևս XIX դարավերջին, ելնելով թագի նմանությունից, առաջարկվել էր Քարասպեսին դիտարկել իբրև Ծոփքի արքա և թվագրել Ք.ա. III դարի տարբեր ժամանակահատվածներով², իսկ Ատրպետը Քարասպեսին (Հարասպես անվամբ) առաջարկում էր թվագրել Ք.ա. 316 թվականով³: Սակայն վերջին տարիներին Քարասպեսի անվամբ նոր դրամների հայտնաբերումից և ուսումնասիրությունից պարզվեց, որ նա սկութական արքա է, ո-

¹ Ստրաբոն, XI, 14, 15:

² Տե՛ս Babelon E., նշվ. աշխ., էջ CXCI-CC, կատալոգի էջ 211-212, 229-230, աղ. XXIX, նկ. 1-7: Բասմաջեան Կ., նշվ. աշխ., էջ 27:

³ Տե՛ս Ատրպետ, նշվ. աշխ., էջ 28:

րի դրամները հատվել են Թրակիայում և կապ չունեն ո՛չ Շոփքի, ո՛չ էլ հայ իրականության հետ ընդհանրապես¹:

Արդիսարես – Որպես օրինաչափություն՝ Արդիսարեսը թվագրվել է Ք.ա. III դարի վերջին քառորդով կամ III-II դարերի սահմանային շրջանով: Նրա մասին մատենագրական որևէ տեղեկություն չի պահպանվել: Ուսումնասիրության սկզբնաղբյուրը միայն դրամագիտական է, իսկ Շոփքի թագավորության գահակալ նա համարվել է արքայի թագի վերլուծության հիմքով: 1982 թ. կասկած հայտնվեց Արդիսարեսի՝ Շոփքի թագավորության հետ կապ ունենալու խնդրում, քանի որ արքայանունն ուներ սեմական ստուգաբանություն²: Քիչ ավելի ուշ՝ 1996 թ., հրատարակվեց Արդիսարեսի նորահայտ դրամը, որի վրա նշված էր նաև նրա երկրանունը՝ Ադիաբենե: Արքայի թագի համադրումը Ադիաբենեի տարածքից հայտնաբերված ժայռափոր քանդակի հետ (Իրաքի հյուսիսում գտնվող Բաթաս-Հերիր հնավայրում) վերջնականապես հաստատեց Արդիսարեսի՝ Ադիաբենեի արքա լինելը և բացառեց կապը Շոփքի թագավորության հետ³: Այսինքն՝ պետք է հրաժարվել նաև Արդիսարեսին Շոփքի թագավորության արքայացանկում տեսնելու մտքից:

Արտաբանոս – Շոփքի գահացանկում այս անվան հայտնվելու միակ հիմքը եղել է Քսերքսեսի դրամին նման մի դրամ, որի վնասված ...ABANO[Y] մակագրությունը, ինչպես նշվեց վերը, առաջարկվել էր վերականգնել [ART]ABANO[Y] («Արտաբանոսի»): Ինչպես տեսանք, դրամների ոճային նմանությունները դեռևս բավարար պայման չեն դրանք թողարկած արքաներին միննույն դինաստիայի ներկայացուցիչներ համարելու համար (ինչպես Քարասպեսի, Արդիսարեսի, նաև, կտեսնենք, Մորֆիլիզի պարագաներում): Քանի որ Շոփքի այդ անվամբ արքա չունենք վկայված գրավոր որևէ սկզբնաղբյուրում, պետք է հրաժարվենք Արտաբանոս անունը Շոփքի թագավորության արքայացանկում տեղադրելու մտքից:

Ջարեհ – Շոփքի թագավորության հիմնադիր Ջարեհի գահակալման սկիզբն ընդունված է համարել Ք.ա. 189 թ., քանի որ նա Շոփքը (իսկ Արտաշեսը՝ Մեծ Հայքը) անկախ թագավորություն հռչակեց Մազնեսիայի ճակա-

¹ Տե՛ս **Sayles W.G.**, *Ancient Coin Collecting VI: Non-Classical Cultures*, Iowa, 1999, p. 27: Հմմտ. **Marciak M.**, նշվ. աշխ., էջ 68-69:

² Տե՛ս **Lipiński E.**, *Le culte d’Istar en Mésopotamie du Nord à l’époque parthe* // «*Orientalia Lovaniensia Periodica*», 1982, № 13, p. 117-120. Այս անվան սեմական բնույթը մատնանշվել էր դեռևս XIX դարում (տե՛ս օրինակ՝ **Visconti E. Q.**, նշվ. աշխ., էջ 252-254, **De Sauley F.**, նշվ. աշխ., էջ 101):

³ Տե՛ս **de Callatay F.**, *Abdissarès l’Adiabénien* // «*Iraq*», 1996, vol. 58, p. 135-145, **Grabowski M.**, *Abdissares of Adiabene and the Batas-Herir Relief* // «*Światowit. Annual of the Institute of Archaeology of the University of Warsaw*», 2011, 9, p. 117-140, **Marciak M.**, **Wójcikowski R. S.**, *Images of Kings of Adiabene: Numismatic and Sculptural Evidence* // «*Iraq*», 2016, vol. 78, p. 79-101, **Marciak M.**, նշվ. աշխ., էջ 69, 293:

տամարտից և հռոմեացիների հետ դաշնակցելուց հետո¹: Թե մինչև երբ է իշխել Ջարեհ արքան, հայտնի չէ: Ք.ա. 165 թ. Ծովքի գահին հիշատակվում է նրա որդի Քսերքսեր:

Քսերքսես – Ինչպես նշվեց վերը, սկզբնաղբյուրների քննությունը ցույց է տալիս, որ Քսերքսեսը եղել է Անտիոքոս Դ-ի (Ք.ա. 175-164 թթ.) ժամանակակիցը, ամուսնացել վերջինիս քույր Անտիոքիսի հետ և դարձել նրանց համատեղ դավադրության զոհը Ք.ա. 165 թ.: Եղել է Ջարեհի որդին, հավանաբար նրա անմիջական հաջորդը (քանի որ Անտիոքոս Դ-ն նրան ներում է իր հոր՝ Մելևկյան տերությանը չվճարած հարկերի մեծ մասը, իսկ Մելևկյաններին ենթակա և հարկատու է եղել Ջարեհը Ք.ա. 201-189 թթ.): Թե երբ է ավարտվել Ջարեհի իշխանությունը և սկսվել Քսերքսեսինը, հայտնի չէ: Անհայտ է նաև պատճառը, թե ինչու է Հովհաննես Անտիոքցու երկում Քսերքսեսը կոչվում «Հայաստանի բռնակալ»²: Ուշադրության է արժանի այն հանգամանքը, որ Պոլիբիոսի վերը բերված տեղեկության մեջ Քսերքսեսը երկու անգամ կոչվում է «պատանի», ինչը մատնանշում է, որ դեպքերի կատարման ժամանակ նա չափազանց երիտասարդ էր և պետք է գահ բարձրացած լիներ ոչ վաղ անցյալում:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Անտիոքոս Դ Եպիփանեսը Հայաստան է արշավել Ք.ա. 165 թ. (ի պատասխան Ք.ա. 168 թ. Արտաշես Ա-ի Միջագետք արշավելու, ինչի արդյունքում Տնորիքը միացվեց Մեծ Հայքին), ընդ որում, Մեծ Հայքի արքա Արտաշես Ա-ին հաղթելուց հետո հարձակվել է նաև Ծովքի վրա³: Եթե նկատի ունենանք, որ Ք.ա. 201 թ. Ջարեհն արդեն վաստակ ունեցող գորավար էր և Արտաշեսի հետ միասին Անտիոքոս Գ-ի կողմից նշանակվել էր ստրատեգոս, ապա այդ ժամանակ առնվազն պետք է լիներ 20-25 տարեկան, իսկ Ք.ա. 165-ին՝ 55-60: Այդ տարիքի գործչի առաջնեկը հազիվ թե լիներ պատանի, ուստի կարելի է ենթադրել, որ նա Ջարեհի ավագ որդին չէր, այլ կրտսերներից մեկը և իշխանության էր հասել ոչ օրինական, բռնի ճանապարհով, ինչի համար ստացել է «բռնակալ» որակումը: Իսկ այդ դեպքերից կարճ ժամանակ անց (հավանաբար Ք.ա. 163-160 թթ. ընթացքում) հիշատակված Մեհրուծանը կարող էր լինել Ջարեհի ավագ որդին, ինչն էլ ապահովեց նրա գահակալումը:

Այսպիսով, տեսնում ենք, որ Քսերքսեսն իշխել է Ջարեհից հետո, նրա

¹ Ճակատամարտը տեղի է ունեցել Ք.ա. 190 թ. դեկտեմբերին, իսկ հռոմեացիների հետ դաշինքի բանակցությունները պետք է պահանջեին որոշակի ժամանակ, ուստի ուսումնասիրողները Ծովքի և Մեծ Հայքի թագավորությունների հռչակումը թվագրում են Ք.ա. 189 թվականով:

² **Հովհաննես Անտիոքցի**, II, 53:

³ Մանրամասն տե՛ս **Մարգարյան Գ. Խ.**, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, էջ 242-247, **Էյչիբեկյան Ժ. Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 64-67:

իշխանությունը երկարատև չի եղել՝ մինչև Ք.ա. 165 թվականը¹: Ք.ա. 165 թ. Քսերքսեսի՝ պատանի լինելու հանգամանքից ելնելով՝ նրա իշխանության սկիզբը կարելի է թվագրել Ք.ա. 160-ական թթ. սկզբով կամ, առավելագույնը, Ք.ա. 170-ականների վերջով (կարծում ենք, այս պարագայում նախընտրելի է Ք.ա. մոտ 170 թ. նշումը):

Մեհրուժան (Միթրոբուզանես) – Թե ով է գահ բարձրացել Շոփրում Ք.ա. 165 թ. Քսերքսեսի դավադիր սպանությունից անմիջապես հետո, սկզբնադրյուններում ստույգ չի նշվում: Տեղեկանում ենք, որ Շոփքի գահի ինդրին միջամտել են Մեծ Հայքն ու Կապպադովկիան, երբ առաջինում դեռ իշխում էր Արտաշես Ա-ն (Ք.ա. 189-մոտ 160 թթ.), իսկ երկրորդում արդեն գահ էր բարձրացել Արիարաթես Ե-ն (Ք.ա. 163-130 թթ.): Ընդ որում, նշվում է, որ այդ միջամտությամբ Արիարաթես Ե-ն Մեհրուժանին (Միթրոբուզանես) ոչ թե հաստատել, այլ վերականգնել է գահին. «Այն բանից հետո, երբ Արիարաթեսը Միթրոբուզանեսին վերականգնեց հայրենի տերության վրա, Արտաքսիասը՝ Հայաստանի թագավորը, չհրաժարվելով իշխանության նկատմամբ իր ունեցած ընչաքաղցությունից, դեսպաններ ուղարկեց Արիարաթեսի մոտ, առաջարկելով նրան համաձայնել իր հետ և, յուրաքանչյուրն իր մոտ եղած երիտասարդին մահվան ենթարկելով, իրար միջև բաժանել Մովսեսին: Իսկ Արիարաթեսը, որին խիստ օտար էր այդպիսի անագնվությունը, հանդիմանեց դեսպաններին և (նամակ) գրեց Արտաքսիասին, առաջարկելով նրան հեռու մնալ նման գործերից: Հետևաբար, Արիարաթեսն ահա այս գործից հետո, իր անձի շուրջը եղած համբավը մեծ չափով բարձրացրեց: Իսկ Միթրոբուզանեսը, իրեն իշխանության վրա վերականգնողի հանդեպ հիացության արժանի հավաստարմության և ազնվության շնորհիվ՝ տիրացավ իր հայրենի իշխանության»²:

Վկայությունից հասկանալի է դառնում, որ Մեհրուժանը եղել է Շոփքի արքա, գահընկեց է արվել (հավանաբար Արտաշես Ա-ի կողմից, որը հետո էլ չէր հրաժարվել այդ մտադրությունից), ապա վերականգնվել հայրենի գահին Արիարաթես Ե-ի օգնությամբ Ք.ա. 163-160 թթ. ընթացքում³: Դա թույլ է

¹ Քսերքսեսի թունավորումը կնոջ՝ Անտիոքիսի ձեռքով տեղի է ունեցել Ք.ա. 165 թ. Անտիոքոս Դ-ի արևելյան արշավանքի ժամանակ, քանի որ հաջորդ տարի մահացավ նաև ինքը՝ Անտիոքոս Դ-ն:

² **Դիոդորոս Միկիլիսցի**, գիրք XXXI, գլ. 22:

³ Այս ժամանակամիջոցը նշում ենք՝ նկատի ունենալով Արիարաթես Ե-ի գահ բարձրանալու և Արտաշես Ա-ի մահվան ընդունված թվականները: Սակայն ճշմարտության դեմ չմեղանչելու համար նշենք, որ Արտաշես Ա-ի մահվան ընդունված թվականը պայմանական է: Այն են համարել Ք.ա. 160 թվականը՝ ելնելով երկու փաստից: Առաջին՝ Արտաշեսը սկզբնադրյուններում վերջին անգամ հիշվում է Մարաստանի սատրապ Տիմարքոսի ապստամբության առնչությամբ (Ք.ա. 162-160 թթ.), երկրորդ՝ ըստ Մովսես Խորենացու (գիրք Բ, գլ. Կ), նա գահակալել է 41 տարի: Հաշվարկելով Ք.ա. 201 թվականից՝ Արտաշեսի գահակալության վերջը ստացվել է Ք.ա. 160 թվականը: Սակայն նկատենք, որ Մովսես Խորենացու խոսքը վերաբե-

տալիս եզրակացնելու, որ հենց Մեհրուժանն է եղել Ք.ա. 165 թ. Քսերքսեսին հաջորդած Շոփքի արքան: Թե մինչև երբ է իշխել Մեհրուժանը, հայտնի չէ:

Արկաթիո/աս – Այս արքայանունը որևէ սկզբնաղբյուրում վկայված չէ և ուսումնասիրողների վերականգնման արդյունք է: Վերականգնվել է այն Կարկաթիոկերտ քաղաքանունից, որը, ըստ Ստրաբոնի, Շոփքի մայրաքաղաքն էր իր ապրած ժամանակ¹: Բանն այն է, որ բոլոր ուսումնասիրողները գտնում են, որ «Կարկաթիոկետ» քաղաքանունը (որն այլ սկզբնաղբյուրից հայտնի չէ) մեզ է հասել խեղաթյուրված վիճակում: Առաջարկվել է այն վերականգնել «Արկաթիոկերտ» տարբերակով՝ հիմքում տեսնելով Արկաթիո/աս արքայի անունը, որն իր հերթին կապվել է այդ անունը կրող դրամի հետ: Ենթադրվել է նաև, որ նա կարող էր լինել Ջարեհի որդին, որը եղել է մյուս որդու՝ Մեհրուժանի (Միթրոբուզանեսի) մրցակիցը, ում անունը սկզբնաղբյուրներում չի պահպանվել²:

Ավելի հեռուն գնալով՝ Ֆ. Լ. Կովաչն այս ենթադրյալ անունով երկու պոնտացի արքա է տեսնում Շոփքի գահին, ընդ որում, երկրորդ Արկաթիասին նույնացնում է Միհրդատ Չ Եվպատորի նույնանուն որդու հետ, մի բան, որ, ինչպես նշվեց վերը, միանգամայն անհիմն է:

Հարկավոր է նշել, որ «Արկաթիոկերտը» «Կարկաթիոկերտի» վերականգնման միակ տարբերակը չէ: Դեռևս Յ. Մարկվարտը, իսկ հետագայում Ս. Երեմյանը, Ռ. Հյուսնը, Բ. Հարությունյանը հավանական են համարել, որ այդ տեղանունն աղավաղումն է Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության» մեջ հիշատակված Արտագիգարտա քաղաքանվան³: Վերջինիս հայերեն տարբերակն ակնհայտորեն «Արտակակերտն» է, որի հիմքում «Արտակ» անձնանունն է: Այս անվան հավանականությունը Շոփքի գահացանկում բավականին մեծ է, եթե նկատի ունենանք, որ Ք.ա. 90-ականներին Շոփքի արքան կրում էր «Արտանես» անունը, իսկ հայոց մեջ առավել սիրված Վահագն-

րում է Արտաշեսի թագավորությանը, ուստի ճիշտ չէ սելևկյան ստրատեգության շրջանը (ինչի մասին Պատմահայրը չի էլ հիշատակում), որի ընթացքում Արտաշեսը Անտիոքոս Գ-ին ենթակա մի պաշտոնյա էր, հաշվարկել որպես թագավորության տարիներ: Եթե թագավորության 41 տարին հաշվենք Ք.ա. 189 թվականից, Արտաշես Ա-ի մահվան համար կստանանք Ք.ա. 148 թվականը (նման սրբագրումն իր հետ կարող է բերել այլ հարցերի պատասխաններ ևս, ինչն առանձին հրապարակման նյութ է): Այսինքն՝ Մեհրուժանի գահին վերահաստատվելը կարող էր տեղի ունեցած լինել Ք.ա. 163-148 թթ. ընթացքում:

¹ «Մոփենեի արքայանիստը Կարկաթիոկերտն է» (**Ստրաբոն**, XI, 14, 2):

² Մ. Չամչյանցը նշում է Ջարեհի այդ որդու անունը՝ Դորոն, սակայն չի վկայակոչում իր սկզբնաղբյուրը (**Չամչյանց Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 206-207), ինչը շատ արժանահավատ չի թվում:

³ **Marquart J.**, Südarmenien und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen, Wien, 1930, S. 34-38 (մինչ այդ նշված աշխատությունը հատվածաբար լույս է տեսել «Հանդես ամսօրեայ»-ի էջերում, տե՛ս 1913, թիվ 9, էջ 530-533), **Hewsen R. H.**, Armenia. A Historical Atlas, Chicago-London, 2001, p. 37, maps № 22-23 (ըստ Բ. Հ. Հարությունյանի), 40, 48, 56 (ըստ Ս. Ս. Երեմյանի), 57, **Հարությունյան Բ.**, Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, մաս Ա, Երևան, 2001, էջ 188-191:

Հերակլես աստվածն այդ ժամանակաշրջանում Նեմրութի սրբավայրում վկայված է «Արտագն(ես)» տարբերակով¹: Այսպիսի վերականգնման պարագայում մեծ է գայթակղությունը կապ տեսնելու տվյալ անվան և Չմշկածագի Արտակա (Արդական, Արտըկա, Արտըկան, Արդըզան) բնակավայրի միջև, որը գտնվել է Ծոփաց աշխարհի Ծոփք Շահունի գավառում²:

Նկատի ունենալով ամբողջ ասվածը՝ մինչև նոր ու ավելի ծանրակշիռ փաստերի ի հայտ գալը, կարծում ենք, Ծոփքի թագավորության արքայացանկում «Արկաթիոս» անվան կողքին նույնչափ (գուցեն՝ ավելի) հավանականությամբ պետք է հնարավոր համարենք «Արտակ» արքայանվան թեկնածույունը

Մորֆիլիզ – Ինչպես նշվել է, Մորֆիլիզի կամ Մորփյուղիկեսի մասին մեզ տեղեկացնում է Մովսես Խորենացին, ըստ որի՝ նա մակեդոնացիների ժառանգներից էր և միավորել էր Լազիկան, Պոնտոսը, Փոյուզիան, Կապադովկիան և այլ տարածքներ: Արշակունյաց հայկական ճյուղի հիմնադիր Վաղարշ արքան, հաղթելով նրան, նվաճեց նրա իշխանության տակ եղած երկրները, որով մակեդոնական սպառնալիքը վերացավ³: Օ. Բլաուն մի դրամի վրա (որը նման էր Չարեհին ենթադրաբար վերագրվող մեկ այլ դրամի) կարդալով հունարեն MOPI և ΣARI մակագրությունները՝ առաջարկեց դրանք վերծանել իբրև «Մորի[ֆիլիզ որդի] Չարի[ադրեսի]», իսկ Մորֆիլիզին համարել Ծոփքի արքա Չարեհի որդին և հաջորդը: Օ. Բլաունից հետո բազմաթիվ ուսումնասիրողներ Մորֆիլիզին համարել են Ծոփքի արքա (տե՛ս վերը):

Խորին հարգանք տածելով վերոնշյալ բոլոր ուսումնասիրողների նկատմամբ՝ պետք է արձանագրենք, որ լիովին անհասկանալի է տրամաբանությունը, թե ինչու պետք է Լազիկայի, Պոնտոսի, Փոյուզիայի, Կապադովկիայի և այլ տարածքների մակեդոնական ծագումով տիրակալը համարվի Ծոփքի արքա, որի տիրույթների ցանկում անգամ չի հիշվում Ծոփքը: Ինչ վերաբերում է նշված և մյուս դրամներիին, որոնք Չ. Ֆրիդլենդերը ենթադրել էր, որ կարող են պատկանել հայ արքաներին⁴, իսկ Օ. Բլաուն վերագրել էր Ծոփքի արքաներին, իրականում կապ չունեն Ծոփքի հետ և պատկանել են Կապադովկիայի արքաներին⁵: MOPI մակագրությունը ոչ թե արքայանվան

¹ Քաղաքանվան հիմքում քիչ հավանական է «Արտագն(ես)» դիցանունը տեսնելը, քանի որ Վանի (Արարատ-Ուրարտու) թագավորության անկումից հետո Հայաստանում չի արձանագրվել որևէ աստծո անունով նոր հիմնված քաղաքի անվանակոչություն:

² Տե՛ս **Գասպարյան Հ. Յ.**, նշվ. աշխ., էջ 294-295, **Հակոբյան Թ. Խ., Մելիք-Բախչյան Ս. Տ., Բարսեղյան Հ. Խ.**, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, Երևան, 1986, էջ 409, 490:

³ **Մովսես Խորենացի**, գիրք Բ, գլ. Դ-Ե:

⁴ **Friedlander J.**, նշվ. աշխ., էջ 266-272:

⁵ Այդ փաստի վրա ուշադրություն էին հրավիրել Յ. Մարկվարտը դեռևս 1895 թ. (**Marquart J.**, նշվ. աշխ., էջ 521-526), Կուրտ Ռեգլինգը (**Regling K.**, *Dynastenmünzen von Tyana*,

մաս է, այլ դրամահատման վայրը. Կապադովկիայի արքայական երեք նշանավոր դրամահատարանները գտնվում էին Մորիմա, Անիսա և Տիանա քաղաքներում, որոնց անունները նշվում էին կապադովկիական դրամների վրա¹:

Ի մի բերելով Մորֆիլիզի կամ Մորփյուղիկեսի մասին քննարկված տվյալները արձանագրենք, որ այս արքան ևս կապ չունի Ծոփքի թագավորության գահացանկի հետ:

Արտանեսը – Տիգրան Մեծը, շարունակելով իր պապ Արտաշես Ա-ի քաղաքական ծրագրերը, առաջին խնդիրը համարեց Մեծ Հայքի վերամիավորումը: Եվ արդեն Ք.ա. 94 թ. Տիգրան Մեծի գորքը ներխուժեց Ծոփքի թագավորություն և միավորեց այն Մեծ Հայքին²: Այս դեպքերի առիթով, կրկին Ստրաբոնի երկում կա թեպետ ոչ որոշակի, սակայն ուշագրավ հաղորդում Ծոփքի թագավորություն տարածքային ընդգրկման մասին. «*Արտաքսիասի շառավիղն էր Տիգրանը, որն ուներ այսպես կոչված բուն Հայաստանը. այն հարակից էր Մեդիային, Ադվաններին և Իբերներին, մինչև Կոլխիս ու Եվքսինյան Կապադովկիա. իսկ Ջարիադրեսի (շառավիղն էր) Արտանես Սուփենացին, որն ուներ հարավային և, առավելապես, արևմտյան մասերը: Տիգրանը հաղթեց նրան և ինքը դարձավ այդ բոլոր երկրների տերը*»³:

Ինչպես նշվել է, Ստրաբոնի հիշատակած Ծոփքի արքա Արտանեսը Ստեփան Բյուզանդացու երկում ներկայացվում է «Արսակես» (Արշակ) անվամբ⁴: Արտանես-Արսակեսը Ծոփքի թագավորությունում իշխած վերջին գահակալն էր:

Տիգրան Կրտսեր – Տիգրան Մեծի ջանքերով Ծոփքը Մեծ Հայքին վերամիավորելուց հետո հայտնի են Ծոփքի թագավորության «վերակենդանացման» երկու փորձեր, որոնցից առաջինն Արտաշատի պայմանագրով Տիգրան Կրտսերին Ծոփքի (և Կորդուքի) թագավոր ճանաչելու Պոմպեոսի ծրագիրն

Morima und Anisa in Kappadokien // «Zeitschrift für Numismatik», Zweiundvierzigster Band, Berlin, 1935, S. 9-16) և ուրիշներ:

¹ Տե՛ս **Marciak M.**, նշվ. աշխ., էջ 74-75: Նույնպիսին է վիճակը նաև Ջարեհին վերագրված դրամի պարագայում (**Blau O.**, նշվ. աշխ., էջ 107-110), որի ANISA մակագրությունը ոչ թե հայրանուն է, այլ թողարկման քաղաքի՝ Անիսայի արձանագրումը, որը Կապադովկիական դրամահատարաններից էր: Այդ դրամը ևս վերագրվում է Արի[ամնես] կամ Արի[արաթես] անվամբ արքաներից որևէ մեկին:

² Մասնագիտական գրականության մեջ այս իրադարձությունը տարբեր հեղինակներ թվագրել են Ք.ա. 95-93 թթ., սակայն, դատելով փաստերից և ժամանակի քաղաքական իրողություններից, առավել հավանական է Ք.ա. 94 թվականը (տե՛ս **Մանանդյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 140-141, **Մարգարյան Գ. Խ.**, Հայկական աշխարհակալ տերությունը: Տիգրան Բ // ՀԺՊ, հ. I, էջ 558-559, **Մանասերյան Ռ. Լ.**, Տիգրան Մեծ. Հայաստանի պայքարը Հռոմի և Պարթևստանի դեմ, Երևան, 1987, էջ 31-32; **Հակոբյան Հ. Պ.**, նշվ. աշխ., էջ 63-65 և այլն):

³ **Ստրաբոն**, XI, 14, 15:

⁴ Տե՛ս **Stephani Byzantii**, նշվ. աշխ., էջ 244-245:

եր, որը չիրականացավ արքայազն Տիգրանի ձերբակալության պատճառով¹։

Որևէ սկզբնաղբյուրում չի նշվում Ծոփքում Տիգրան Կրտսերին թագավոր հռչակելու մասին։ Ունենք միմյանցից անկախ երկու հաղորդում. առաջինը՝ Տիգրան Կրտսերի՝ հոր ձեռքով թագադրվելու մասին, երկրորդը՝ Պոմպեոսի արշավանքից առաջ Տիգրան Կրտսերի՝ Ծոփքի կառավարիչ լինելու հնարավորության մասին։ Առաջին հաղորդումը Ապպիանոսինն է, որը Տիգրան Մեծի որդիներին ներկայացնելով, Տիգրան Կրտսերի մասին գրում է. «Իսկ երրորդը՝ Տիգրանը, որը որսի ժամանակ շատ էր անհանգստացել իր հոր համար, թագ էր ստացել նրանից, այսուհանդերձ, քիչ ժամանակ անց սաևս ապստամբելով՝ հեռացավ, պատերազմեց հոր դեմ և պարտվելով, ապաստանեց պարթևների թագավոր Հրահատի մոտ»²։ Այս տեղեկությունից ելնելով՝ Հ. Աստուրյանը եզրակացնում է, որ ծերունի Տիգրան Մեծը որդուն հռչակել է գահակից՝ նրան հանձնելով նաև Ծոփքի ու Կորդուքի կառավարումը³։ Ինչ խոսք, հնարավոր է, որ Լուկուլլոսին երկրից վճռելուց հետո, Հռոմի հետ դեռևս չավարտված պատերազմի պայմաններում, Ք.ա. 67 թ. 73-ամյա Տիգրան Մեծը գահաժառանգ որդուն հռչակել գահակից՝ նրան հանձնարարելով երկրի հարավային և արևմտյան երկու կարևոր նահանգների կառավարումը։ Սակայն ուսումնասիրողների մեծ մասը Տիգրան Կրտսերին թագադրելը և գահակից հռչակելը հավանական չի համարում, քանի որ նման փաստը կհիշատակեին մյուս պատմիչները ևս, իսկ Ապպիանոսի տեղեկությունը, Հ. Մանանդյանի բնորոշմամբ, «անորոշ մի վկայություն» է⁴։ Ինչ վերաբերում է Պոմպեոսի արշավանքից առաջ Տիգրան Կրտսերին Ծոփքի կառավարիչ նշանակելուն, ապա դա միանգամայն հավանական է և կարելի

¹ «Պոմպեոսը... որոշեց, որ որդին (=Տիգրան Կրտսերը) իշխի Ծոփքի և Կորդուքի վրա, որոնք այժմ կազմում են Փոքրագույն Հայաստանը, իսկ հայրը՝ մյուս Հայաստանի վրա, և որ տղան պետք է լինի ժառանգորդը... Բայց քանի որ նա (=Տիգրան Կրտսերը) մինչև այդ փորձել էր պարթևներին ոտքի հանել Պոմպեոսի դեմ, ձերբակալվեց, շղթայակապ արվեց, տարվեց նրա հաղթահանդեսին ու (հետագայում) սպանվեց» (**Ապպիանոս**, գիրք XII, 105)։ Ըստ Պլուտարքոսի՝ Պոմպեոսը Տիգրան Մեծին Արտաշատի պայմանագրի կնքման ժամանակ, ի թիվս այլ պայմանների, հայտնեց, որ «Ծոփքում կթագավորի նրա որդին։ Տիգրանն այս պայմանները սիրով ընդունեց, և այնժամ հռոմայեցիները նրան արքայավայել ողջունեցին... Որդին, ընդհակառակը, խիստ դժգոհեց և, երբ նրան հրավիրեցին հյուրասիրության, հայտարարեց, թե ինքը Պոմպեոսի կողմից նման պատիվների կարիքը չունի, քանի որ կարող էր իր համար այլ հռոմայեցու ճարել։ Այնժամ Պոմպեոսը հրամայեց շղթայել նրան և պահել բանտում, հաղթահանդեսի համար» (**Ջուզակչիոք**, Պոմպեոս, 33)։ Նման բովանդակությամբ հաղորդում ունի նաև Դիոն Կասսիոսը (**Դիոն Կասսիոս**, գիրք XL, 53, 2-4)։

² **Ապպիանոս**, գիրք XII, 104։

³ Տե՛ս **Աստուրեան Հ. Յ.**, նշվ. աշխ., էջ 77։ Հ. Աստուրյանի տեսակետի պաշտպանությամբ վերջերս հանդես եկավ Ս. Դ. Լիտովչենկոն (**Литовченко С. Д.**, Царство Софена в восточной политике Помпея // «Древности», Харьковский историко-археологический ежегодник, вып. 10, Харьков, 2011, с. 36-37)։

⁴ Տե՛ս **Մանանդյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 233։

է հիմնավորել Դիոն Կասսիոսի ուշագրավ տեղեկությամբ¹: Սակայն հարկ է նշել, որ Տիգրան Կրտսերին Ծովքի կառավարիչ նշանակելը որևէ կապ չունի Ծովքի թագավորության հետ: Հայտնի է, որ Տիգրան Մեծն իր նվաճած Մելկյան պետության կառավարիչ էր նշանակել Բագադատեսին, Հյուսիսային Միջագետքում՝ իր եղբայր Գուրասին: Նույն կերպ էլ, Լուկուլլոսին պարտության մատնելուց և վտարելուց հետո Տիգրան Մեծն արևմտյան կարևոր սահմանային նահանգի կառավարիչ կարող էր նշանակել իր թագաժառանգ որդուն: Դա, բնականաբար, որևէ կապ չունի Ծովքի թագավորությունը վերականգնելու գաղափարի հետ, մի բան, որը կհակասեր հայկական հողերը միավորելու Տիգրան Մեծի քաղաքականությանը, ինչը գերակա էր մեծ տիրակալի իշխանության հենց սկզբից:

Ինչպես տեսնում ենք, Տիգրան Կրտսերը ևս չի կարող տեղ գտնել Ծովքի թագավորության գահացանկում:

Սոհեմոս – Ծովքի թագավորության «վերակենդանացման» երկրորդ փորձը վերաբերում է մեր թվարկության I դ. կեսերին: Ներոն կայսրը 54 թ. Եմեսիայի Սոհեմոս արքային ճանաչում է նաև Ծովքի արքա, ինչի մասին Տակիտոսն ունի հետևյալ հաղորդումը. «Տարվա վերջում անհանգիստ լուրեր են տարածվում, որ պարթևները նորից ներխուժել և հափշտակում են Հայաստանը, դուրս քշելով Ռադամիստին... Այս ու նման լուրեր էին տարածում ժողովրդի մեջ. Ներոնը հրամայում է Արևելքի լեզեոնները լրացնելու համար մերձակա պրովինցիաներում ժողովված երիտասարդությունը մոտեցնել և տեղավորել Հայաստանի սահմանների մոտ, իսկ երկու հին թագավորների՝ Ագրիպպային ու Անտիոքոսին ռազմի համար գորքեր նախապատրաստել, որոնցով պիտի ներխուժեին պարթևական սահմանները: Միաժամանակ

¹ Ըստ այդ տեղեկության՝ Ծովքի գանձապահ բերդերը հրաժարվում էին ենթարկվել որևէ մեկին, բացի Տիգրան Կրտսերից: Չքննարկելով տեղեկության բոլոր հնարավոր մեկնաբանությունները՝ այն մեջբերում ենք ամբողջությամբ. «(Պոմպեոսը) կրտսեր Տիգրանին պարզեց միայն Ծովքը: Եվ քանի որ պատահամբ Ծովքում էին գտնվում գանձատները, ուստի և երիտասարդը սրանց պատճառով վիճեց և հաջողություն չունենալով, քանի որ Պոմպեոսը ոչ մի այլ տեղից չէր կարող ստանալ պայմանավորված գումարը, դժգոհեց և մտադրվեց փախչել: Սակայն Պոմպեոսը, տեղեկանալով այդ մասին, նրան հսկողության տակ վերցրեց՝ առանց կալանքի, և սուրհանդակներ ուղարկելով գանձերի պահապանների մոտ, հրամայեց նրանց, որ այդ բոլորը հանձնեն նրա հորը: Եվ որովհետև նրանք չհնազանդվեցին, ասելով, թե երիտասարդը (Տիգրանը), որին այժմ պատկանում է այդ երկիրը, պետք է այդ բանը հրամայի իրենց, ապա (Պոմպեոսը) նրան ուղարկեց դեպի բերդերը: Եվ սա, բերդերը փակ գտնելով, մոտիկ գնաց և դժկամությամբ հրամայեց բաց անել դրանք: Եվ երբ նրանք այլևս չէին հնազանդվում, առարկելով, որ նա այդ հրամանը տվել է ոչ թե կամովին, այլ հարկադրված, Պոմպեոսը զայրացավ և շղթայեց (երիտասարդ) Տիգրանին: Եվ այսպիսով, ծերունի (արքան) ստացավ գանձարանները. իսկ նա գորքը երեք մասի բաժանելով, ձմեռեց Անահտական երկրում և Կյուռնոս գետի մոտ ու Տիգրանից էլ մեծ քանակությամբ այլ բաներ ևս ստացավ, ինչպես նաև պայմանավորվածից ավելի շատ գանձեր» (Դիոն Կասսիոս, գիրք XL, 53, 2-5):

կարգադրում է Եփրատ գետի վրա կամուրջներ գցել: Եվ Փոքր Հայքը հանձնում է Արիստոբուլոսին, իսկ Սոֆենեի մարզը՝ Սոհեմին, երկուսին էլ տալով թագավորական նշաններ»¹: Ելնելով Տակիտոսի այս հաղորդումից՝ որոշ ուսումնասիրողներ մինչև 60 թ. (Տիգրան Զ-ի կառավարումը) կամ 63 թ. (Հռանդեայի ճակատամարտը) հաշվում են Սոհեմոս Եմեսացու թագավորությունը Շոփքում: Սակայն այստեղ ևս պետք է հավատարիմ մնալ սկզբնաղբյուրների հաղորդումներին: Տակիտոսի հաղորդումը վերաբերում է միայն 54 թ. վերջին, ընդ որում Սոհեմոսին տրվել է «Սոֆենեի մարզը», ոչ թե Շոփքի թագավորությունը և այդ շնորհումը կատարվել է հեռակա, առանց Սոհեմոսի Շոփք այցելության: Եթե Փոքր Հայքի և Արիստոբուլոսի կապի մասին կան տեղեկություններ նաև հետագա տարիների դեպքերի առնչությամբ, ապա Սոհեմոսի և Շոփքի կապի մասին ո՛չ Տակիտոսի երկում, ո՛չ էլ այլ սկզբնաղբյուրում որևէ տեղեկություն այլևս չկա: Այսինքն՝ այստեղ գործ ունենք Պարթևստանի դեմ պատերազմում Եմեսիայի թագավորության շահագրգիռ մասնակցությունն ապահովելու Ներոնի խորամանկ մտադրության հետ, որը, սակայն, չի վերածվել Շոփքի թագավորության վերականգնման: Հետևաբար, Սոհեմոսին ևս որևէ հիմք չունենք ընդգրկելու Շոփքի թագավորության արքայացանկում:

Այսպիսով, ի մի բերելով սկզբնաղբյուրների տեղեկություններն ու նոր ժամանակների հետազոտողների ուսումնասիրությունների քննությունը, տեսնում ենք, որ, թեպետ գրականության մեջ շրջանառվել է երկու տասնյակ անուն, իրականում Շոփքի 95-ամյա թագավորությունն ունեցել է հինգ գահակալ: Այսօր կարող ենք արձանագրել, որ այդ հինգից չորսի մասին ունենք որոշակի տեղեկություններ, իսկ մեկը (չորրորդ գահակալը) շարունակում է մեզ ներկայանալ տեսական վերականգնումների ճանապարհով: Այսպիսով, Շոփքի թագավորության գահացանկն ունեցել է հետևյալ պատկերը.

Զարեհ – Ք.ա.189 – մոտ 170 թթ.,

Քսերքսես – Ք.ա. մոտ 170-165 թթ.,

Մեհրուժան (Միթրոբուզանես) – Ք.ա. 165 – ?,

Արկաթիոս / Արտակ / Դորոն – անհայտ,

Արտանես (Արսակես) – ? – Ք.ա. 94 թվականներ:

Այս արքայացանկի հետ կապված մի շարք հարցեր իրենց պատասխանները կստանան հետագա ուսումնասիրությունների ընթացքում:

¹ **Տակիտոս**, XIII, 6-7 (ՀԺՊԲ-ի հայերեն թարգմանության մեջ նշված է՝ «Սոֆենեի թագավորությունը», մինչդեռ բնագրում Շոփքը կոչվում է «մարզ»):

Артак Мовсисян – Царский список Софенского царства

Начиная с XVIII века исследователи в качестве правителей Софенского царства называли около двух десятков кандидатов, которые рассматриваются в статье. В результате уточняется, что за всю 95-летнюю историю Софенского царства было пять правителей:

Зариадр (Зарех) – 189 – ок. 170 гг. до р. Хр.,
Ксеркс – ок. 170 – 165 гг. до р. Хр.,
Митробузанес (Мехружан) – 165 г. до р. Хр. – ?,
Аркадий / Артак / Дорон – ?,
Артанес (Арсакес) – ? – 94 г. до р. Христова.

Artak Movsisyan – The List of Kings of the Kingdom of Sophene

Since the XVIII century researchers have proposed about two dozen candidates, who ruled in the Kingdom of Sophene, which are considered in this article. As a result of the study, it was clarified that during its 95-year history the Kingdom of Sophene had five kings:

Zariadres (Zareh) – 189 - c. 170 BC,
Xerxes – c. 170 - 165 BC,
Mitrobuzanes (Mehruzhan) – 165 BC - ?,
Arkaios / Artak / Doron – ?,
Artanes (Arsakes) – ? - 94 BC.

Ներկայացվել է 31.01.2020

Գրախոսվել է 02.02.2020

Ընդունվել է տպագրության 30.06.2020